

Хроніка Быхаўца і яе паходжанне*

Рымантас Ясас

Ад перакладчыка

У 1971 г. у Вільні выйшаў з друку пераклад на літоўскую мову Хронікі Быхаўца – арыгінальнага помніка агульнадзяржаўнага летапісання ВКЛ першай трэці XVI ст. Да 2011 г. гэты помнік быў вядомы толькі па адным спісе, які атрымаў назву ад прозвішча ўладальніка рукапісу Аляксандра Быхаўца і даў назву ўсяму Поўнаму зводу летапісання ВКЛ¹.

Пераклад выканаў літоўскі гісторык Рымантас Ясас. Акрамя ўласна перакладу, уступу і каментароў, у выданне ўключана навуковае даследаванне “Хроніка Быхаўца і яе паходжанне” з назіраннямі і высновамі вучонага, што ўзніклі ў час працы над перакладам. Пры гэтым

* Перакладзена паводле: J. J. Jasas R. Vychovo kronika ir jos kilmė // Lietuvos metraštis: Vychovo kronika, vertė, įvada ir paaiškinimus parašė R. Jasas (ser. Lituanistinė biblioteka, 10). Vilnius: Vaga, 1971. P. 8–38.

¹ На сённяшні дзень вядомыя два спісы Поўнага зводу – спіс Быхаўца і Вавельскі. Апошні быў выяўлены ў 2011 г. у фондах Нацыянальнага архіва ў Кракаве. Больш падрабязна гл.: Gudmantas K. Lietuvos metrašcio Vavelio nuogalyas (fragmentas) // Senoji Lietuvos literatūra. 2012. Kn. 34. S. 121–151; Міхальчук Г. Новы спіс агульнадзяржаўнага летапісання Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага і яго суадносіны з “Хронікай Быхаўца” // Białoruskie Zeszyty Historyczne = Беларускі гістарычны зборнік. Białystok: Białoruskie Towarzystwo Historyczne, 2016. № 45. С. 190–225.

высновы тычацца не толькі ўласна Хронікі Быхаўца, часу і асяродку яе ўзнікнення, магчымых крыніц, але і гісторыі стварэння другога, або Пашыранага, зводу агульнадзяржаўнага летапісання ВКЛ – Хронікі Вялікага Княства Літоўскага і Жамойцкага.

Нягледзячы на тое, што з моманту апублікавання перакладу Р. Ясаса прайшло амаль паўстагоддзя, да сённяшняга часу даследаванне “Хроніка Быхаўца і яе паходжанне” не было перакладзена на беларускую мову, што значным чынам паўплывала на ступень засвоенасці даследавання і прыведзеных у ім высноў беларускімі гістарыяграфіяй і літаратуразнаўствам. Між тым высновы, да якіх прыйшоў у час працы над перакладам Р. Ясас, да гэтай пары не страцілі сваёй актуальнасці, а асобныя з іх могуць паслужыць зыходнай кропкай для новых даследаванняў і адкрыццяў.

У прыватнасці Р. Ясас пацвердзіў меркаванне пра тое, што Пашыраны звод быў створаны па ініцыятыве Альбрэхта Гаштаўта ў другім дзесяцігоддзі XVI ст., да 1519 г. Больш за тое, даследчык доказна абгрунтаваў, што не толькі Пашыраны звод, але і ўся Хроніка Быхаўца (а гэта значыць сам Поўны звод) была напісана пры жыцці і па ініцыятыве Альбрэхта Гаштаўта, неўзабаве пасля стварэння Пашыранага зводу. Час стварэння Поўнага зводу акрэслены ў даследаванні дастаткова дакладна – мяжа другога і трэцяга дзесяцігоддзя XVI ст. (1519–1521 або 1525 г.).

Такім чынам, у навуковым даследаванні Р. Ясаса была не проста пастаўлена пад пытанне, але ў значнай ступені аспрэчана найбольш распаўсюджаная на момант працы над перакладам гіпотэза пра датаванне часу ўкладання Поўнага зводу сярэдняй – другой паловай XVI ст.

Для абгрунтавання сваіх высноў Р. Ясас прывёў не толькі аналіз канкрэтных гістарычных фактаў (напрыклад, з жыцця і службовай дзейнасці А. Гаштаўта і членаў ягонай сям’і), але і паказаў Хроніку Быхаўца ў супастаўленні з шэрагам гісторыка-літаратурных твораў, напісаных у канцы другога – трэцім дзесяцігоддзі XVI ст., у тым ліку аўтарства самога А. Гаштаўта. На падставе гэтага даследчык выявіў кропкі судакранання

паміж пэўнымі гістарычнымі падзеямі, гісторыка-літаратурнымі тэкстамі, што дало магчымасць абгрунтаваць уласныя высновы.

Хроніку Быхаўца ў сваім даследаванні Р. Ясас разглядаў як характэрную з’яву шляхецкай культуры ВКЛ першай трэці XVI ст. Гэтую культуру, як адзначыў сам даследчык, “пазней заліло хваляй польскай феадальнай культуры”. Аднак самае важнае – і ў даследаванні Р. Ясаса нездарма акцэнтавана на гэтым увага, – што яна была. Тое, якой гэтая культура была, нам дапамагаюць убачыць і зразумець Хроніка Быхаўца і Хроніка Вялікага Княства Літоўскага і Жамойцкага, спісы якіх, дарэчы, выкарыстоўваў Мацей Стрыйкоўскі, калі пісаў сваю “Хроніку Польскую, Літоўскую, Жамойцкую і ўсёй Русі”² – першую надрукаваную гісторыю ВКЛ.

Вывучэнне Хронікі Быхаўца (услед за Р. Ясасам) як характэрнай з’явы шляхецкай культуры ВКЛ першай трэці XVI ст. – гэта магчымасць не толькі лепш зразумець шляхецкую культуру ВКЛ гэтага перыяду, але таксама – магчымасць зразумець і прааналізаваць асаблівасці пераемнасці асобных сюжэтаў, матываў, ідэй Хронікі ў пазнейшых гісторыка-літаратурных творах ВКЛ.

Асобнай увагі заслугоўваюць прыведзеныя Р. Ясасам тэксталагічныя супастаўленні Хронікі Быхаўца і “Хронікі палякаў” Мацея Мехавіты (першай выдадзенай друкам гістарычнай хронікі Польскага Каралеўства)³. На іх падставе даследчык зрабіў высновы, што твор М. Мехавіты быў вядомы аўтару Хронікі Быхаўца і мог быць выкарыстаны ім у якасці крыніцы. Сярод магчымых крыніц Хронікі даследчык назваў таксама “Гісторыю Аляксандра” – незахаваны да нашага часу тэкст, які апісвае часы праўлення вялікага князя літоўскага Аляксандра Казіміравіча і на які ў працы “Хроніка палякаў” спасылаецца таксама М. Мехавіта.

² Strykowski M. *Która przed tym nigdy świata nie widziała Kronika Polska, Litewska, Zmodzka i Wszystkiej Rusi. Królewec, 1582.*

³ Mathiae de Mechovia. *Chronica Polonorum. Cracoviae, 1519, 1521.*

Яшчэ больш тэксталагічных супастаўленняў, а таксама шэраг верыфікаваных гістарычных звестак, удакладненняў, тлумачэнняў, пададзена ў каментарых, далучаных да літоўскамоўнага перакладу. На сёння гэта найбольш поўныя каментары да Хронікі Быхаўца.

Нягледзячы на доўгую традыцыю даследавання Хронікі Быхаўца (з сярэдзіны XIX ст.) і багатую гістарыяграфію па тэме, да цяперашняга часу існуе шэраг нявырашаных пытанняў у вивучэнні гэтага помніка. З'яўленне перакладу, спадзяёмся, значна пашырыць аўдыторыю чытачоў, знаёмых з даследаваннем Р. Ясаса, дасць магчымасць развіць або аспрэчыць асобныя высновы вучонага. І гэта будзе чарговы крок у вивучэнні гісторыі беларуска-літоўскага летапісання.

У прапанаваным перакладзе максімальна захаваны аўтарскі стыль. Паколькі праца была апублікавана 46 гадоў таму, пры неабходнасці былі ўнесены пэўныя ўдакладненні, якія знайшлі сваё адлюстраванне ў каментарых.

Выказваю шчырую падзяку Валосу Венцкунасу, Юраце Якубавічэне, Таццяне Кур'ян, Ягору Прыстаўку за дапамогу пры падрыхтоўцы перакладу.

Ганна Міхальчук

Да гэтага часу вядомыя тры найбольш значныя помнікі летапіснай літаратуры, якія ўзніклі ў Вялікім Княстве Літоўскім: Кароткі звод, Пашыраны звод і Хроніка Быхаўца¹.

Гэтыя зводы, таксама як і ўключаныя ў іх творы, — ананімныя: мала вядомыя або зусім невядомыя іх аўтары, дакладны час напісання і месца. Ніводзін з іх не быў у свой час надрукаваным, а распаўсюджваўся ў рукапісных копіях, якіх больш шырока вядома па меншай меры 22². Большасць гэтых спісаў і звязаных з імі асобных фраг-

¹ Гл.: Lietuvių literatūros istorija. T. I. Feodalizmo epocha / red. K. Korsakas. Vilnius, 1957. P. 55–72; Jučas M. Lietuvos metraščiai. Vilnius, 1968.

² Чамярэцкі В. А. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Мінск, 1969. С. 13. Да вядомай колькасці спісаў неабходна дадаць яшчэ два спісы Пашыранага зводу, якія знаходзяцца ў Вільні і зусім не згаданыя ў літаратуры. Адзін з іх — спіс сярэдзіны XVIII ст. (Адзел рукапісаў Цэнтральнай бібліятэкі Акадэміі навук Літоўскай ССР, ф. В. 17, № 29, арк. 3–12), ён тэксталагічна супадае з апублікаваным Альшэўскім спісам. Другі (Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў Літоўскай ССР, Таварыства прыхацяляў навук у Вільні [Vilniaus Lenkų mokslo bičiulių draugijos], ф. 1135, воп. 17, спр. 10) — спіс пачатку XX ст., перапісаны А. Прахаскам з рукапісу, які адпавядае апублікаванаму спісу з Пазнанскай бібліятэкі Рачынскіх.

Шырэй пра летапісныя спісы Вялікага Княства Літоўскага гл.: Сушицький Т. Західньо-руські літописи як пам'ятки літератури. Київ, 1930. С. 55–100; Ptaszycki S. Kodeks Olszewski Chomińskich. Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmódzkiego Kronika. Warszawa — Lublin, 1932. С. I–VIII.

Заўвагі перакладчыка: 1. Сучасная назва Цэнтральнай бібліятэкі Акадэміі навук Літоўскай ССР — Бібліятэка Акадэміі навук Літвы імя Урублеўскіх. Названія Р. Ясасам аркушы ўключаюць у сябе два творы: Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego Kronika, сігнатура: F17–29, арк. 3–11адв.; Wielkiego Księstwa Litewskiego Kroniczka kłótko pisana, сігнатура: F17–29, арк. 12.

2. Сучасная назва Цэнтральнага дзяржаўнага гістарычнага архіва Літоўскай ССР — Дзяржаўны гістарычны архіў Літвы.

3. У 2011 г. быў выяўлены адзін са спісаў Поўнага зводу агульнадзяржаўнага летапісання ВКЛ (Хронікі Быхаўца), які па месцы знаходжання названы Вавельскім. У навуковы зварот помнік быў уведзены К. Гудмантасам (Gudmantas K.

ментаў апублікавана ў выданні расійскай Археаграфічнай камісіі, якое называецца “*Полное собрание русских летописей*”³.

У Кароткім зводзе, які быў створаны каля 1446 г., палітычна і паўна асветлены толькі 1377–1445 гады – палітычная гісторыя перыяду феадальнай Літоўскай дзяржавы. У ім не было больш вычарпальных звестак не толькі пра кіраванне Гедыміна, але і пра кіраванне Альгерда, і амаль ніякіх звестак з мінулага Літвы да XIV ст.

Пашыраны звод летапісаў Літвы, які называецца “*Хроніка Вялікага Княства Літоўскага і Жамойцкага*”, узнік, найбольш верагодна, у другім дзесяцігоддзі XVI ст. Тут гісторыя Літвы выкладзена ад старажытных часоў і пачынаецца сказам пра нараджэнне Хрыста, праўленне рымскага імператара Аўгуста, пералікам рымскіх імператараў да Нерона і апісаннем Неронавых зверстваў. Ратуючыся ад ягонага пераследу, частка рымскай “шляхты” пад кіраўніцтвам Палямона, сваяка імператара Нерона, рушыла на поўнач і стала пачынальнікамі літоўскага народа і дзяржавы. Пазней, калі нашчадкі Палямона і наступнай княжацкай дынастыі герба “Кентаўр” вымерлі, літоўскі сталец перайшоў да першага правіцеля дынастыі Гедымінавічаў Віцены.

У навуковай літаратуры гэтая гісторыя называецца легендарнай. Таму і пачатак тэксту Пашыранага зводу, частка да змовы Гедымінавых сыноў Кейстута і Альгерда супраць брата Яўнута (1345 г.), таксама называецца легендарнай.

Далейшая гісторыя Літвы, пачынаючы з пераліку Гедымінавых сыноў, у Пашыраным зводзе выкладзена

Lietuvos metraščių Vavelio nuoražas (fragmentas) // *Senoji Lietuvos literatūra*. 2012. Kn. 34. S. 121–151. Расчытаны тэкст рукапісу прадстаўлены ў публікацыі Г. Міхальчук «Новы спіс агульнадзяржаўнага летапісання Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага і яго суадносны з “Хронікай Быхаўца”» // *Białoruskie Zeszyty Historyczne = Беларускі гістарычны зборнік*. 2016. № 45. С. 190–225.

³ Полное собрание русских летописей (далее ПСРЛ). Т. 17. Западнорусские летописи. С.-Петербург, 1907.

паводле другой, створанай у канцы XV ст., рэдакцыі Кароткага зводу. Пасля далучэння новай легендарнай гісторыі Літвы да перапісанай складовай часткі Кароткага зводу – апісання часоў Вітаўта “Летапісца вялікіх князеў літоўскіх” – быў цалкам перароблены і пачатак гэтай крыніцы. А менавіта, пасля пераліку Гедымінавых сыноў, якім у Кароткім зводзе пачынаецца “Летапісец вялікіх князеў літоўскіх”, у Пашыраны звод уключана паданне пра Гедымінавага сына Кейстута, ягоную жонку Біруту і пра нараджэнне іх сына Вітаўта.

У некаторых рукапісах Пашыранага зводу (Рачынскага і Еўраінаўскім) гэтыя дапаўненні яшчэ большыя. Пасля Кейстутавага і Альгердавага перавароту (1345 г.) устаўлены пералік Альгердавых сыноў і іх уладанняў, а ў Еўраінаўскім спісе да гэтага пераліку далучана яшчэ паэтычная легенда пра паход Альгерда на Маскву, якой няма ні ў Кароткім, ні ў іншых спісах Пашыранага зводу, а толькі ў Хроніцы Быхаўца.

Аднак далей гісторыя Літвы перапісана з Кароткага зводу, больш значнага новага матэрыялу не ўнесена, толькі адрэдагаваны мова, стыль, парадак выкладу звестак.

Асноўны тэкст як у Кароткім, так і ў Пашыраным зводзе заканчваецца аповедам пра зімовую вайну 1444–1445 г. і перамір’е паміж вялікім князем літоўскім Казімірам Ягелончыкам і вялікім князем маскоўскім Васілём II Васілевічам (Цёмным). Праўда, у многіх спісах Пашыранага зводу ёсць дапаўненні: пагадовыя запісы і разгорнутыя апавяданні пра некаторыя больш важныя падзеі канца XV і першай паловы XVI ст. Аднак гэтыя дапаўненні асноўнага тэксту не належаць аўтару Пашыранага зводу, а дапісаны на некалькіх этапах у сярэдзіне XVI ст. Яны расцэненыя як самастойны этап развіцця летапіснай літаратуры ВКЛ.

I. Рукапіс і яго публікацыя

Хроніка Быхаўца, у параўнанні з Кароткім і Пашыраным зводамі, – найбольш поўная гісторыя Літвы, што

была напісана да сярэдзіны XVI ст.; у ёй запісаны прабелы Кароткага зводу ў апісанні часоў праўлення Вітаўта, а гісторыя Літвы пасля 1446 г. сістэматычна апісана да 1506 г.

Рукапіс Хронікі Быхаўца перад 1830 г. у бібліятэцы Аляксандра Быхаўца ў маёнтку Магілёўцы выявіў настаўнік Віленскай гімназіі Іпаліт Клімашэўскі. Вымушаны эміграваць з-за ўдзелу ў паўстанні 1831 г., ён паспеў надрукаваць найбольш драматычны фрагмент Хронікі Быхаўца – апавяданне пра забойства Вітаўтавага брата Жыгімонта Кейстутавіча ў 1440 г. У кароткай прадмове пра знаходку рукапісу ў бібліятэцы Аляксандра Быхаўца І. Клімашэўскі першым даў ацэнку гэтай хроніцы⁴.

Намер І. Клімашэўскага апублікаваць увесь тэкст Хронікі Быхаўца⁵ ажыццявіў Тэадор Нарбут, найбольш вядомы літоўскі гісторык кірунку рамантыкаў першай паловы XIX ст.

Па просьбе Т. Нарбута ўладальнік рукапісу Аляксандр Быхавец перадаў яго знаёмаму гісторыка – судзі Вінцэнтэ Яноўскаму, а апошні 4.02.1834 г. пераслаў рукапіс Т. Нарбуту ў яго маёнтак Шаўры Лідскага павета, у Нацкую парафію. У лісце ён прыгожа агаварыўся, што дасылае “чароўны помнік старажытнасці”, які нагадвае пра “дзікія звычэй і веліч нашага народа, падступныя напады і крываваыя войны”, які не можа называцца дакладнай хронікай, але дапаможа ў напісанні нацыянальнай гісторыі⁶.

Сапраўды, Т. Нарбут шырока, хоць і некрытычна выкарыстоўваў новую крыніцу ў найважнейшай працы свайго жыцця – 9-тамавай “Старажытнай гісторыі літоўскага

⁴ O śmierci x. Zygmunta Kiejstutowicza. Wyciąg z kroniki litewskiej // Noworocznik Litewski na rok 1831, wydany przez H. Klimaszewskiego. Wilno, 1830. P. 91–102.

⁵ Kraszewski J. Hipolit Klimaszewski // Przegląd literacki “Kraju”. 1888. № 41. P. 5.

⁶ Адзел рукапісаў Цэнтральнай бібліятэкі Акадэміі навук Літоўскай ССР. Ф. 18, спр. 185, арк. 181 (сучасная сінатура: F18–185, 181r. – *Заўвага перакладчыка*).

народа” (Narbutt T. Dzieje starożytne narodu Litewskiego. T. I–IX. Wilno, 1835–1841). Падкрэсліваючы каштоўнасць Хронікі Быхаўца, Т. Нарбут пісаў гісторыку І. Анацэвічу, што гэта “скарб скарбаў, тая галоўная крыніца, з якой чэрпаў Стрыйкоўскі. Я ўзяў яе за аснову сваёй працы як адзінае сведчанне літоўскай гісторыі супраць упіканняў, што былі зроблены Стрыйкоўскаму”⁷.

Завяршаючы “Гісторыю Літвы”, Т. Нарбут з 1838 г. пачаў рушчца пра друк Хронікі Быхаўца. 23.02.1844 г. ён адаслаў рукапіс у Вільню свайму самаму блізкаму сябру доктару А. Рэнье, просячы перадаць яго сваяку В. Нарбуту⁸, які пазней кіраваў справамі друку і чытаў карэктуры.

У 1846 г. Хроніка Быхаўца, якую, па словах С. Даўкантаса, усе даўно ўжо чакалі “як спрагнелыя кроплі вады”⁹, выйшла асобным выданнем¹⁰. Тэкст рукапісу ў ёй быў перададзены без ніякіх правак, з арфаграфіяй, памылкамі пунктуацыі і заўвагамі на палях. У спасылках Т. Нарбут растлумачыў некаторыя месцы тэксту,

⁷ Тамсама. Ф. 18, спр. 185, арк. 268. У артыкуле Р. Ясаса ўказаны аркуш 268, паводле цяперашняй пагінацыі старонак справы цытата знаходзіцца на аркушы 165адв. (F18–185, 265r.). – *Заўвага перакладчыка*.

⁸ “Я дасылаю ў твае рукі, дарагі Аніцэты, маю самую вялікую каштоўнасць – аўтограф хронікі Быхаўца. Зрабі ласку ўручыць пану Вінцэнту Нарбуту, які жыве ў кляштары базыліян, але ён павінен даць распіску аб атрыманні і з абавязальніцтвам вяртання пасля друку” // *Kronika Rodzinna*. T. 14. Warszawa, 1888. P. 358 (на гэты і іншыя лісты Т. Нарбута ўказаў Р. Стэйгвіла [R. Steigvila]).

⁹ Janulaitis A. Daukanto laiškai. Senovė. T. I, kn. 4-5. Tilžė, 1922. P. 726–738 (больш дакладная назва крыніцы: Janulaitis A. Daukanto laiškai // *Mūsų senovė* / red. J. Tumas. 1922. № 4-5. Tilžė, 1922. Цытаваны радок знаходзіцца толькі на с. 738). *Заўвага перакладчыка*: Падобна на тое, што ў выданні дапушчана недакладнасць: замест с. 736–738, на якіх вядзецца гаворка пра выдавецкую справу, у тым ліку друк Хронікі Быхаўца, указаны старонкі 726–738, першая частка якіх не ўтрымлівае інфармацыі пра Хроніку Быхаўца ўвогуле.

¹⁰ Narbutt T. Pomniki do dziejów litewskich. Kronika litewska. Wilno, 1846.

але гэтыя тлумачэнні маюць толькі гістарыяграфічнае значэнне, паколькі яны або састарэлі, або памылковыя. У дадатку Т. Нарбут апублікаваў факсімільнае дзевяці радкоў 25-й старонкі рукапісу Хронікі Быхаўца, якія, паводле ягоных слоў, павінны добра атрымацца¹¹, і далучыў аповед пра шлюб Жыгімонта Аўгуста і Барбары Радзівіл, узяты з іншай крыніцы. Т. Нарбут лічыў, што гэта асобны фрагмент незахаванай часткі Хронікі Быхаўца, але пазнейшыя даследаванні паказалі, што гэты аповед мае незалежнае паходжанне і вядомы з працягу Пашыранага зводу ў спісе Рачынскага.

Т. Нарбут пакінуў таксама першае і адзінае вядомае палеаграфічнае апісанне рукапісу – першы раз у III томе “Старажытнай гісторыі літоўскага народа”¹², другі раз у прадмове да публікацыі Хронікі Быхаўца¹³. Дзякуючы Т. Нарбуту ў гістарыяграфіі ўкаранілася і сучасная назва хронікі – Хроніка Быхаўца.

Як бачым з апісання Т. Нарбута, рукапіс быў параўнальна невялікага аб’ёму – 20 сшыткаў, г. зн. сагнутых у чацвёрку аркушаў, паслядоўна прагнумараваных, або 160 старонак. Пасля тэксту Хронікі Быхаўца, у самым канцы, іншай рукой быў дапісаны кароткі радавод віцебскіх князёў, названы “A se jest rodoslowie kniazey Wytiebskich”. Перадапошняя, 159-я, старонкі была спісана толькі трэцяя частка, а апошні аркуш пусты, і на яго другой палове, г. зн. на апошняй старонцы рукапісу, почыткам XVII ст. напісана па-польску: “Kronika Litewska z ruskiego języka na polski przetłumaczona”, хоць на самай справе рукапіс быў не перакладам з заходнярускай¹⁴ на польскую мову, а толькі транскрыпцыяй першапачаткова напісанага на

¹¹ “Facsimile dobre bardzo będzie”. 3.08.1845 г. Ліст Т. Нарбута А. Рэнье (Kronika Rodzinna. Т. XIV. Warszawa, 1888. Р. 358).

¹² Wiadomość o Kronice rękopisnej litewskiej, cytowanej w piśmie niniejszym, pod nazwaniem Kroniki Bychowc. Narbutt T. Dzieje starożytne narodu litewskiego. Т. III. Wilno, 1838. Р. 578–582.

¹³ Narbutt T. Pomniki do dziejów litewskich. Р. I–IV.

¹⁴ Так у арыгінале. Сёння больш карэктна было б называць мову Хронікі Быхаўца старабеларускай. – *Заўвага перакладчыка*.

кірыліцы тэксту на лацініцу польскімі літарамі. У пачатку рукапісу (арк. 1–8) на палях тэксту былі напісаны тым жа почыркам кароткія заўвагі па змесце на польскай мове, але ці яны ўжо былі ў той копіі, з якой транскрыбаваўся знойдзены рукапіс, ці былі дапісаны тым, хто рабіў транскрыпцыю, – не высветлена.

Такім чынам, знойдзены рукапіс Хронікі Быхаўца не быў тэкстам, напісаным самім аўтарам, і нават не копіяй таго ж часу, створанай яшчэ ў XVI ст. Гэта – пазнейшы спіс з дрэнна захаванай копіі; тэкст без пачатку і канца, са шматлікімі пропускамі і скажэннямі.

Калі быў напісаны знойдзены ў А. Быхаўца рукапіс хронікі, таксама дакладна не вызначана, паколькі ў самім рукапісе не было напісанай або перапісанай даты. На падставе папяровых філіграняў і асаблівасцяў почырку Т. Нарбут меркаваў, што рукапіс быў транскрыбаваны лацінскімі літарамі ў XVII ст., але цяпер выказана іншае меркаванне, што ён яшчэ пазнейшы і датаваны XVIII стагоддзем¹⁵.

Самы галоўны недахоп рукапісу Хронікі Быхаўца – гэта адсутнасць пачатку і канца. Тэкст пачынаецца на сярэдзіне абарванага сказа пра спалох рымлян з-за ўварвання гунаў пад кіраўніцтвам Атылы ў Італію: “[рымляне, якія] byli u tom miste, baczczy tak welikuiu silu ludey ieho, byli ohorneny strachom welikim u rozbehlisia z mesta”, а заканчваецца таксама абарваным сказам пра бітву войска ВКЛ з крымскімі татарамі ля Клецка ў 1506 г.: “Tatarowie że, kotoryie nebyli u bitwie, a chodyli ieszcze po zahonom, u newedaiuczy o tom, prychodyli z polonom, da...”.

Тэкст аўтографа мог быць даўжэйшым і даводзіць гісторыю ВКЛ па меншай меры да 1508 г., бо ў адным месцы, гаворачы пра Мікалая Глінскага, фаварыта вялікага князя літоўскага Аляксандра, аўтар абяцаў расказаць пра яго яшчэ шмат цікавых рэчаў. Такім

¹⁵ Гл.: Radziszewska J. W sprawie autorstwa tzw. Latopisu Bychovca // Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Katowicach. Prace historyczne. № 2. 1967. P. 47.

чынам, ён меўся апісаць паўстанне Міхаіла Глінскага супраць Жыгімонта Старога 1508 г. Але ў знойдзеным у А. Быхаўца рукапісе тэкст абрываецца на 1506 годзе, месяцы жніўні. Можа быць, аўтар не ажыццявіў сваёй задумы, магчыма, перапісчык не скончыў транскрыпцыю ўсяго тэксту лацінскімі літарамі або, магчыма, ён карыстаўся таксама пашкоджанай копіяй, якая не мела ні пачатку, ні канца. Аднак больш за ўсё напрошваецца выснова, што мы маем справу акурат з няскончаным творам.

Сам Т. Нарбут меркаваў, што ў знойдзеным у А. Быхаўца рукапісе адлюстравана толькі палова хронікі¹⁶. Яго меркаванне грунтавалася на дапушчэнні, што аўтарскі тэкст павінен быў сягаць па меншай меры 1548 года і ахопліваць гісторыю Жыгімонта Аўгуста і Барбары Радзівіл.

Падобным чынам лічыць беларускі гісторык літаратуры В. А. Чамярыцкі. Паводле яго, тая частка Хронікі Быхаўца, якой не хапае, меркавана ахоплівала падзеі першай паловы XVI ст. (каля чвэрці ўсяго тэксту). Яна павінна была складацца з кароткіх запісаў, паколькі менавіта так гэтыя падзеі асветлены ў Хроніцы М. Стрыйкоўскага¹⁷. Але, як было адзначана, Т. Нарбут памыляўся. Апаўдана пра Жыгімонта Аўгуста і Барбару Радзівіл на самай справе было ў спісе Пашыранага зводу летапісаў ВКЛ, што знаходзіўся ў пазнанскай бібліятэцы Рачынскіх. Са спісаў Пашыранага зводу, якія маюць працягі да сярэдзіны XVI ст., маглі паходзіць і звесткі М. Стрыйкоўскага пра падзеі першай паловы XVI ст. Характэрна, што пасля 1506 г. М. Стрыйкоўскі больш не ўспамінае “рускі летапіс” (варыянт Хронікі Быхаўца), які пастаянна згадваў і з якім часам палемізаваў, выкладаючы гісторыю Літвы да 1506 г.

Аднак, існаванне далейшага працягу Хронікі Быхаўца пасля 1506 г. не з’яўляецца даказаным і бяспрэчным¹⁸.

¹⁶ Narbutt T. Pomniki do dziejów litewskich. P. 11.

¹⁷ Чамярыцкі В. А. Беларускія летапісы. С. 173–175.

¹⁸ Пар.: Jučas M. Lietuvos metraščiai. Vilnius, 1968. P. 106.

Другі раз тэкст Хронікі Быхаўца апублікаваў С. Пташыцкі ў 17-м томе ПСРЛ выдання Імператарскай археаграфічнай камісіі¹⁹, у якім была надрукавана і большасць пісьмовых помнікаў летапісання Вялікага Княства Літоўскага XV–XVI ст., выяўленых да 1907 г.

У гэтым выданні Хронікі Быхаўца з Хронікі М. Стрыйкоўскага быў унесены пачатак, прапушчаны пазнакі на палях пра змест, якія былі ў выданні Т. Нарбута. Тэкст перададзены больш дасканала: у спасылках каротка ўказаны несупадзенні адпаведных месцаў Хронікі Быхаўца з адпаведнымі месцамі некаторых іншых летапісных спісаў ВКЛ і часткова з Хронікай М. Стрыйкоўскага.

Паводле публікацыі ў ПСРЛ тэкст Хронікі Быхаўца быў выдадзены трэці раз у 1966 г. Мікалай Улашчык пераклаў Хроніку на сучасную рускую мову і надрукаваў у серыі Інстытута гісторыі Акадэміі навук СССР “Гістарычныя помнікі народаў СССР”²⁰. Выданне ажывіла цікавасць да Хронікі Быхаўца, паўплывала на з’яўленне новых даследаванняў гэтага помніка пісьменства ВКЛ як у СССР, так і за яго межамі.

Перад тэкстам перакладу Хронікі Быхаўца М. Улашчык змясціў уступ, у якім паспрабаваў вырашыць пытанні адносна яе месца напісання і аўтарства, даў кароткія тлумачэнні пра некаторыя згаданыя ў тэксце мясцовасці, больш рэдкія тэрміны і некаторыя іншыя месцы тэксту.

Варта адзначыць, што ва ўсіх выпадках Хроніка Быхаўца публікавалася як літаратурны помнік. Яе звесткі не былі правераны з прыцягненнем усіх сучасных хроніцы дакументальных крыніц, не была вызначана іх надзейнасць для кожнага канкрэтнага выпадку.

¹⁹ ПСРЛ. Т. XVII. С. 473–572.

²⁰ Хроника Быховца. Предисловие, комментарии и перевод Н. Н. Улащика. Москва, 1966. *Заўвага перакладчыка*: у арыгінале прыведзена памылковая назва серыі, правільная – “Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы”.

Апублікаваўшы Хроніку Быхаўца, Т. Нарбут яшчэ летам 1845 г. забраў рукапіс²¹, і Хроніка да 1851 г. знаходзілася ў прыватнай бібліятэцы Т. Нарбута ў Шаўрах, — яна ўключана ў перапісаны інвентар самога гісторыка²². Аднак пасля смерці Т. Нарбута рукапіс знік, таму што ў вопісе ягоных кніг і дакументаў з архіва, які быў створаны ў 1864 г. настаўнікам Віленскай гімназіі Сакаловым²³, Хроніка Быхаўца не фігуруе. Ёсць падстава меркаваць, што Т. Нарбут, прадчуваючы небяспеку канфіскацыі сваёй бібліятэкі, мог дастаць рукапіс і разам з іншымі каштоўнымі рэчамі схаваць у знаёмых або сваякоў. Але невядома, каб пазней з’явілася хоць якая звестка пра гэты рукапіс.

Паколькі рукапіс знік, то паміж I і II сусветнымі войнамі сталі сумнявацца, ці існаваў ён увогуле, тым больш што выявілася ненадзейнасць некаторых іншых апублікаваных Т. Нарбутам крыніц²⁴. З гэтай нагоды, наўмысна для таго, каб абняславіць помнікі даўняга пісьменства, якія ўзніклі ў Вялікім Княстве Літоўскім, было кінута падзэрэнне і на Хроніку Быхаўца, што яна была напісана самім Т. Нарбутам²⁵.

Ад гэтага неабгрунтаванага падзэрэння Т. Нарбута ў 1959 г. абараніў Р. Шалюга²⁶, які выявіў лісты А. Бы-

²¹ “Autograf kroniki odebralem”. Ліст Т. Нарбута да А. Рэнье ад 3.VII.1845 // Kronika Rodzinna. T. XIV. Warszawa, 1888. P. 358.

²² Адзел рукапісаў Цэнтральнай бібліятэкі Акадэміі навук Літоўскай ССР. Ф. 18, спр. 185, 17-я пазіцыя: “R. Kronika litewska, z której drukowano wydanie 1846 r., rękopis z wieku XVII” (сучасная сінатура: F18–185\1. — *Заўвага перакладчыка*).

²³ Тамсама. Ф. 22, спр. 30, II, арк. 1–22 (сучасная сінатура: F 22–30, арк. 1–22. — *Заўвага перакладчыка*).

²⁴ Karge P. Der Gesandtsbericht des Ordensspitalers Grafen Konrad von Kyburg vom Jahre 1397 — eine Fälschung. Das Litauen — Buch. Wilna, 1918. P. 86–89; Łowmiański P. Sfałszowany opis obwarowania miasta Wilna // Ateneum Wileńskie, 3 (1925–1926). P. 82–94.

²⁵ Chodyncki K. Ze studiów nad dziejopisarstwem rusko-litewskim. T. z. Rękopis Raudański // Ateneum Wileńskie, 3. Zesz. 10–11. Wilno, 1926. P. 387.

²⁶ Šalūga R. Bychovco kronika. Lietuvos TRS Mosklų Akademijos darbai. Ser. A. T. 1 (6). 1959. P. 149–153.

хаўца і гісторыка Т. Нарбута аб перасылцы рукапіса В. Нарбуту і друку хронікі ў Вільні. На гэтай аснове было даказана, што рукапіс Хронікі Быхаўца на самай справе павінен быў існаваць.

II. Структура і змест Хронікі

Па сваім змесце Хроніка Быхаўца не з’яўляецца цалкам арыгінальным творам, а складзена тым жа метадам кампілявання, што і Пашыраны звод. Толькі калі ў Пашыраным зводзе была наноў перастворана старажытная гісторыя Літвы, якой не хапала ў Кароткім зводзе, то ў Хроніцы Быхаўца па-новаму апісаны падзеі з 1446 па 1506 г., якіх яшчэ не магло быць у Кароткім зводзе і якія яшчэ не паспелі апісаць у Пашыраным.

Апісваючы мінулае Літвы ад старажытных часоў да 1445 г., аўтар Хронікі Быхаўца абапіраўся на два пярэднія зводы, але стварыў новы пачатак: перасяленне рымлян у Літву ён перанёс з часоў Нерона ў V стагоддзе нашай эры, у часы “біча божага” правадыра гунаў Атылы. Акрамя гэтага аповеду, новай, устаўленай з паўднёва-заходняга рускага Іпацьеўскага летапісу, гісторыі Міңдоўга і ягонага сына Войшалка (раздзелы перакладу 9–11) і некаторых падрабязнасцяў, усё астатняе, што выкладзена ў пачатковай (легендарнай) частцы ад Палямона да канфлікту Кейстута і ягонага сына Вітаўта са спадкаемцам Альгерда Ягайлам (раздзелы 1–19), перапісана з легендарнай часткі другой рэдакцыі Пашыранага зводу, а наступны перыяд – апошнія дваццацігоддзе XIV ст. і першая палова XV ст. (раздзелы 25–46) – з Кароткага зводу.

Аднак перапісанія з Пашыранага і асабліва з Кароткага зводу тэксты не былі перанесены ў Хроніку Быхаўца механічна, а ў многіх выпадках былі вельмі мэтанакіравана перапрацаваны, дапоўнены новымі сказамі, абзацамі, новымі арыгінальнымі аповедамі і нават цэлымі серыямі іх. Такіх арыгінальных уставак,

якія складаюцца з аднаго або некалькіх апавяданняў, уключаных у спісаны з папярэдняга зводу тэкст, шэсць (раздзелы 22, 24, 28–29, 31, 34–41, 43–45). Мэтай некаторых з іх было больш поўна асвятліць праўленне Альгерда, Ягайлы, Вітаўта і Свідрыгайлы, а таксама пачатак праўлення Казіміра Ягелончыка, актуальныя адносіны з Польшчай і праблемы з іншымі суседзямі, а іншых – узвысіць перад Літоўскай дзяржавай заслугі папярэдніх прадстаўнікоў роду Гаштаўтаў, уплывовых у першай палове XVI ст. літоўскіх магнатаў, дзяржаўных дзеячоў.

У цэлым гэтыя арыгінальныя аповеды ў тэксце Хронікі Быхаўца да 1445 г. не што іншае, як паслядоўны працяг працы, распачатай пры стварэнні Пашыранага зводу, калі ўжо быў перапрацаваны і папоўнены новымі апавяданнямі перапісаны з пачатку Кароткага зводу “Летапісец вялікіх князёў літоўскіх”. Аўтар Хронікі Быхаўца скончыў яго перапрацоўваць, а сваёй пятай, самай доўгай арыгінальнай устаўкай (раздзелы перакладу 34–41), па сутнасці, наоў апісаў праўленне Вітаўта ад 1405 да 1430 г. і такім чынам запоўніў асноўны прабел, які быў у гісторыі часоў Вітаўта ў Кароткім зводзе.

Тэкст Хронікі Быхаўца, які яшчэ грунтуецца на матэрыяле папярэдніх зводаў, заканчваецца перапісаным з Кароткага зводу, але таксама адрэдагаваным наоў аповедам пра паўстанне ў Смаленску 1440 г. і вайну з Вялікім Княствам Маскоўскім пачатку 1445 г. Ад гэтага месяца ўвесь наступны змест Хронікі Быхаўца да самага канца (раздзелы 47–56), г. зн. да жніўня 1506 г., – цалкам новы. Дадзены перыяд асветлены з нераўнамернай паўнатай. Больш падзей апісана ад праўлення вялікага князя літоўскага і польскага караля Казіміра Ягелончыка да 1453 г. З наступнага – амаль 40 гадоў – перыяду (да 1492 г.) у Хроніцы Быхаўца амаль няма ніводнага больш разгорнутага апавядання з унутранага жыцця самой Літоўскай дзяржавы, а распавядаецца пра аддаленыя памежныя абшары Польшчы – Прусію, Сілезію, Малдову, узбярэжжа

Чорнага мора. Зноў жа больш падрабязна і непараўнальна больш дакладна апісана кіраванне сына Казіміра Ягеллончыка Аляксандра (1492–1506). Некаторыя апавяданні, як, напрыклад, пра бітву на Ведрашы (1500), буйства крымскіх татар у Слуцка-Наваградскім краі, пра Клецкую бітву (1506), несумненна, перадаюць жывога і выразнага сучасніка тых падзей і нават аповед удзельніка. Як гістарычная крыніца, аповед пра часы Аляксандра – самая каштоўная частка Хронікі Быхаўца. Аўтар тут карыстаўся “Гісторыяй Аляксандра”, якая ўзнікла ў Вялікім Княстве Літоўскім. Асобным творам яна не захавалася, але тое, што яна была, пацвярджае Мацей Мехавіта. Ён згадвае, што ў 1497 г. у час вайны з Малдовай вялікі князь літоўскі Аляксандр са сваім войскам стаяў лагерам у Брацлаве, “як відаць з яго гісторыі” (*ut in sua videbis historia*)²⁷.

Аднак было б няслушным глядзець на апісанне часоў Аляксандра ў Хроніцы Быхаўца як на суцэльную перадачу гэтай “Гісторыі Аляксандра”. Яго структура, памылкі храналогіі і парушэнні паслядоўнасці падзей паказваюць, што і гэтая частка Хронікі Быхаўца, напэўна, створана аўтарам з разнастайных крыніц.

З якой іншай (не “Гісторыі Аляксандра”) хронікі аўтар браў звесткі, калі пісаў іншыя арыгінальныя ўстаўкі, а таксама гісторыю літоўскай феадальнай дзяржавы за 1446–1492 г., належным чынам не высветлена, за выключэннем хіба толькі агульнапрынятага меркавання, што тут несумненна былі выкарыстаны захаваныя сярод літоўскай магнатэрыі – Гаштаўтаў, васальных князёў Друцкіх, Гальшанскіх, Слуцкіх князёў Алелькавічаў (нашчадкаў Альгердавага сына Уладзіміра) і ў іншых найбольш значных феадальных родаў паданні, успаміны або запісы пра падзеі XV ст. Таму арыгінальныя аповеды Хронікі Быхаўца пра часы Вітаўта і пачатак праўлення Казіміра – не дакументальна дакладнае адлюстраванне гістарычнай рэчаіснасці, а вельмі неаднароднай надзейнасці белетрызаванае выяўленне далёкага мінулага ў адпаведнасці

²⁷ Miechowita M. Chronica Polonorum. Crakoviae, 1521. P. 351.

з пазіцыяй феадальнага грамадства Літвы першай паловы XVI ст. Сапраўдныя гістарычныя факты тут часта пакінуты па-за ўвагай, а перадусім прысутнічае імкненне адпаведным чынам асвятліць палітычна ўсё яшчэ актуальныя падзеі мінулага і ролю пэўных гістарычных асоб у гэтых падзеях.

Гістарычнай крыніцай у гэтых арыгінальных апавяданнях хронікі можна лічыць, у першую чаргу, тыя звесткі, якія пацвярджаюць дакументы апісанага года і іншыя надзейныя пісьмовыя крыніцы таго часу. Іншае, што цікавіць, – хроніка як літаратурны адгалосак падзей далёкага мінулага, паказанага з перспектывы першай паловы XVI ст.

Пішучы пра часы Казіміра і Аляксандра, аўтар Хронікі Быхаўца таксама карыстаўся першай выдадзенай гісторыяй Польшчы – “Хронікай палякаў” М. Мехавіты (першае, канфіскаванае, выданне 1519 г., другое – 1521). Часткі месцаў, дзе перасякаюцца Хроніка Мехавіты і Хроніка Быхаўца, адзначаны ў нашых тлумачэннях. Тут упамінаецца толькі яшчэ адзін выпадак перасячэння тэкстаў абедзвюх хронік. Менавіта ў Хроніцы Быхаўца, гаворачы пра з’езд у Наваградку (летам 1505 г.), дзе сабралася літоўская магнатэрыя – члены паноў-рады, якая была ў сварцы з вялікім князем літоўскім Аляксандрам, згадана, што Аляксандр “абяцаў дапусціць іх [членаў паноў-рады] да ласкі на сейме Радамскім [травень 1505 г.], калі прыедзе ў Літву”²⁸. Гэта амаль даслоўна адпавядае фразе М. Мехавіты ў апісанні Радамскага сейма, згодна з якім Аляксандр паабяцаў “*quam primum Lithuaniam rediret, admittere illos [Lietuvos Tarybos ponus] in suam pristinam gratiam regiam*”²⁹.

Характэрная асаблівасць Хронікі Быхаўца, якую крытыкаваў ужо М. Стрыйкоўскі, – адсутнасць датавання.

²⁸ У Хроніцы Быхаўца працытаваны фрагмент уяўляе сабой тэкст, узноўлены паводле Хронікі М. Стрыйкоўскага. – *Заўвага перакладчыка*.

²⁹ Miechowita M. Chronica Polonorum. Crakoviae, 1521. P. 367.

Нават і там, дзе звесткі выкарыстаных крыніц былі да-таваныя, аўтар Хронікі Быхаўца нярэдка выдаляе даты, або калі ўказвае месяц і дзень, тады не пазначае гады. Напрыклад, у легендарнай частцы мы ледзь знаходзім чатыры даты, у гістарычнай частцы (1377–1445) – восем дат. Амаль зусім без дат пададзена апісанне праўлення Казіміра³⁰. Замест таго, каб указаць год, месяц і дзень, аўтар задавальваецца характэрнымі для мастацкай літаратуры выразамі “того ж часу”, “потом”, “на другое лето”, “тое ж осени”, “тое же зimy” і г. д. Праверка паказвае, што паслядоўнасць гістарычных падзей часта зусім іншая, чым у хроніцы³¹. Асабліва пераблытаныя, перамяшаныя ў адным месцы падзеі розных гадоў і ўдзельнікі ў апісанні Трынаццацігадовай вайны (1453–1466) (49-ы раздзел перакладу).

У апісанні павялічаны даты праўлення Аляксандра, але і тут, пры пераходзе да новага аповеду, указана толькі дата зыходнай падзеі, а больш далёкія падзеі не да-таваныя (напрыклад, не пазначаны месяц і дзень бітвы на Ведрашы, хоць пра яе распавядаецца больш падра-бязна).

Такое абьякавае стаўленне да храналогіі, самага абавязковага элемента гісторыі, сведчыць, што аўтар Хронікі Быхаўца не быў па сваёй натуры гісторыкам, які шукае як мага больш і найбольш дакладных звестак пра мінулае, як, напрыклад, М. Стрыйкоўскі, які, нават калі быў салдатам, не паленаваўся плыць, каб пабачыць старадаўнія запісы на камянях, якія выступаюць у Дзвіне³². Аўтар Хронікі Быхаўца – гэта перш за ўсё літаратар, публіцыст, папулярызатар, задачай якога было за кароткі прамежак часу стварыць палітычна актуальную, кароткую і лёгкую для чытання гісторыю Літвы. Для

³⁰ Выключэнне тут складае цалкам летапісны па характары фрагмент, які пачынаецца звесткамі пра ўварванне туркаў у Канстанцінопаль (1453 г.), дзе адна за адной ідуць сем да-таваных звестак (50-ы раздзел перакладу).

³¹ Гл.: Jučas M. Lietuvos metraščiai. P. 125–126.

³² Kronika M. Strykowskiego. Warszawa, 1766. P. 233.

гэтага аўтар у першую чаргу намагаўся падабраць найбольш займальныя для чытача эпізоды, напрыклад пра цуд з рэліквіяй святога крыжа, трагічны скон Міндоўга, Войшалка, Жыгімонта Кейстутавіча, пра раптоўную смерць біскупа Кафы, пра Дубровенскую (Грунвальдскую), Ведрашскую, Клецкую бітвы. Ён таксама выкарыстаў некаторыя выразна анекдатычныя апавяданні (сватанне Ягайлы ў Друцку, паходжанне прозвішча Нёміровічаў, размова вялікага князя літоўскага Казіміра з панам Рутвянскім у лазні).

Каб ажывіць аповед, ён карыстаецца прастай мовай. Гэта, дарэчы, не было выключэннем і ў практыцы тагачаснага дзяржаўнага пісьменства Літвы. Ёсць захаваныя судовыя дэкрэты XVI ст., дзе рэплікі бакоў перададзены прастай мовай, і ісцец звяртаецца да адказчыка: “Мілы браце!” – гэтак жа, як і Ягайла да Свідрыгайлы ў Хроніцы Быхаўца.

Выкладзеная ў Хроніцы Быхаўца гісторыя Літвы – гэта палітычная гісторыя дзяржавы, вялікіх і васальных князёў, гісторыя магнатаў, распаведзеная ў першую чаргу з гледзішча магнатаў-“паноў”, якія былі супраць умацавання ўлады вялікага князя. Саслоўныя прэрагатывы магнатаў у адносінах да ўлады вялікага князя падкрэслены ў апісанні канфлікту Аляксандра з панамі-радай. Хроніка Быхаўца выразна абараняе лад Літоўскай дзяржавы другой паловы XV – першай чвэрці XVI ст., абгрунтоўваючы панаванне магнацкай алігархіі і яе палітычнага органа – паноў-рады. Гэты лад паказаны ледзь не спрадвечным, бо ўжо Свінтарог, заснавальнік дынастыі герба “Кентаўр”, і заснавальнік дынастыі Гедымінавічаў Віцень былі выбраны “панамі”. Аўтару, відаць, увогуле далёкія думкі, што дзяржаўны лад можа мяняцца, таму радныя “пань” прыпісаны ўжо князю Эрдзівілу (XIII стагоддзе), а гетманам загадана дзейнічаць у часы Гедыміна, хоць пасада гетмана – пастаяннага галоўнакамандуючага войскам – афіцыйна была ўведзена толькі ў 1497 г.

Справы іншых саслоўяў (нават духавенства) аўтар Хронікі Быхаўца, можна сказаць, зусім не хвалююць.

Мяшчане, калі дзе згаданыя, то ў тэксце, запазычаным з Кароткага зводу, і то яны паказаны больш з адмоўнага боку: віленцы дапамагаюць Ягайлу захапіць Вільню, але не ўпускаюць у горад Вітаўта, а смаленцы – “простыя людзі” – фігуруюць як бунтаўнікі ў апісанні Смаленскага паўстання 1440 г.

Сяляне ў арыгінальным тэксце Хронікі Быхаўца названы “сабачай кроўю”. Але няма чаго здзіўляцца, калі прыгадаць, што ў той жа самай хроніцы феадал Дрозд, сваяк князя Мікалая Глінскага, фаварыта вялікага князя літоўскага Аляксандра, які кіраваў валасцямі і замкамі вялікага князя, названы “простым” чалавекам. Меркаваны намер “увесь род шляхецкі пагубіць і кроў іхнюю праліць, а ўзняць род халопскі, сабачую кроў” паказаны як адзін з найстрашнейшых амаральных учынкаў Жыгімонта Кейстугавіча.

Як выразны прадстаўнік вярхоў феадальнага класа і выяўнік іх ідэалогіі, аўтар Хронікі Быхаўца накіроўвае сваю ўвагу не на ўнутраную гісторыю дзяржавы. Можна сказаць, што ў яе арыгінальнай частцы зусім няма грамадзянскай гісторыі. Няма характэрных для хронік і летапісаў суседніх краін апісанняў будаўніцтва замкаў, цэркваў, манастыроў, дат заснавання гарадоў, карцён побыту, адлюстравання больш цікавых мясцовых падзей, стыхійных бедстваў, эпідэмій. У арыгінале, па сутнасці, няма нават гісторыі сталіцы дзяржавы – Вільні. Аўтар вядзе чытача ў аддаленыя ўскрайкі вялікай дзяржавы – у Падмаскоўе, да Дняпра і Днястра, бо ў цэнтры ўвагі – міжнароднае становішча ВКЛ і перадусім праблемы, якія выпякалі са стасункаў ВКЛ з Польшкім Каралеўствам і Маскоўскай дзяржавай. Асвятляючы іх, аўтар Хронікі Быхаўца выступае як яркі прадстаўнік грамадства свайго краю і патрыёт сваёй дзяржавы, які адстойвае недатактыльнасць яе тэрыторыі і самастойнасць сваёй дзяржавы, абараняе феадальны клас Літвы і прэстыж яе ўладароў.

Для гэтых мэтаў служыла гісторыя пра рымскае паходжанне літоўцаў і далучэнне рускіх земляў да Літоўскай

дзяржавы, перапісаная з легендарнай часткі Пашыранага зводу і паўтораная ў Хроніцы Быхаўца. Тая самая праблематыка развіваецца і ў арыгінальных апавяданнях Хронікі Быхаўца з гісторыі ўзаемаадносін ВКЛ і Польшчы ў XV ст. З гэтага гледзішча асабліва паказальным будзе апісанне каранацыі Вітаўта. Па паходжанні літоўская шляхта – падкрэслена ў Хроніцы Быхаўца – “старэйшая і даўнейшая, чым ляхі”. Свае гербы літоўскія шляхцічы атрымалі ў спадчыну ад продкаў – рымлян, “шляхты”, а палякі ў старадаўнія часы былі простымі людзьмі, свае гербы купілі ў чэхаў.

Шмат сказана пра ўвядзенне хрысціянства ў Літве. Спецыяльна ўключаны аповед, як віленскі ваявода Пётр Гаштаўт яшчэ ў часы Альгерда заснаваў у Вільні манастыр францысканцаў і тым самым праклаў шлях каталіцтву раней за Ягайлу, які ажыццявіў хрышчэнне літоўцаў. Такім чынам зменшаны заслугі Польшчы ў хрысціянізацыі Літвы, больш акцэнтавана роля Вітаўта ў гэтай сферы. Заслуга хрышчэння жамойтаў прыпісана аднаму Вітаўту, а ў гісторыі Польшчы Я. Длугаша на першае месца быў высунуты Ягайла.

У процівагу польскай гістарыяграфічнай традыцыі асветлена найважнейшая праблема ўзаемаадносін Польшчы і Літвы – Крэўская унія 1386 г. У Хроніцы Быхаўца ўвогуле няма слова “унія” ці яго адпаведніка, які б вызначаў адносіны абедзвюх краін пасля шлюбу Ягайлы і Ядвігі. Дамоўленасці Гарадзельскай уніі (1413 г.) паказаны як пагадненні паміж раўнацэннымі партнёрамі. Пра Мельніцкую унію (1492 г.) зусім не згадана. Польскія пані выяўлены як вялікія ворагі раўнапраўя Літвы: яны выкралі адпраўленую Вітаўту каралеўскую карону, хацелі знішчыць найбольш значных літоўскіх магнатаў, а Літоўскую дзяржаву далучыць да Польшчы і зусім ліквідаваць.

Нядобразычлівая ў дачыненні да польскіх феодалаў тэндэнцыя Хронікі Быхаўца праяўляецца таксама ў асвятленні супольнай з польскай арміяй ваеннай аперацыі. Роля польскіх войск у апісанні Дубровенскай (Грунвальдскай) бітвы цалкам адмаўляецца, заваяванне перамогі

прыпісана толькі літоўцам. Роля літоўцаў вельмі моцна падкрэслена ў апісанні Хойніцкай бітвы, дзе крыжаносцы разбілі войскі Польшчы. Падтрымка літоўцаў мае вышальнае значэнне ў тым, каб кароль Казімір узяў рэванш за гэтае паражэнне. Зусім не згадана пра палякаў у апісанні Клецкай бітвы 1506 г. Між тым у гісторыі Польшчы М. Мехавіты паказана, што ў той бітве крымскія татары былі пераможаны галоўным чынам дзякуючы з'яўленню польскага войска.

У апісанні зносін ВКЛ з Рускай дзяржавай³³ моцна вылучана перавага Вітаўта ў дачыненні да яго зяця Васіля, вялікага князя Масквы, Пскоўскай і Вяліканаўтародскай феадальных рэспублік. Войны з Вялікім Княствам Маскоўскім канца XV і пачатку XVI ст. паказаны ў адпаведнасці з дзяржаўнымі пазіцыямі Літвы.

Стасункі з Прускім і Лівонскім ордэнамі, якія былі найбольшай з тых, што пагражалі Літве, праблемай у XIII і XIV ст., для аўтара як Пашыранага зводу, так і Хронікі Быхаўца малаважныя. Адсутнасць адмысловай цікавасці да гісторыі Лівоніі найлепш указвае, што Хроніка Быхаўца не была напісана ў другой палове XVI ст., у час так званай Лівонскай вайны паміж Лівоніяй і яе пратэктарам Вялікім Княствам Літоўскім, з аднаго боку, і Рускай дзяржавай – з другога.

Войны з прускімі крыжаносцамі XIII – пачатку XV ст. і тым самым гісторыя Жамойці ў Хроніцы Быхаўца абгульнены чатырма апавяданнямі. Тры з іх належаць аўтару Хронікі Быхаўца. Гісторыя Жамойці ўключана таксама таму, што ў ёй распавядаецца пра жамойцкіх старастаў – прадстаўнікоў роду Кезгайлаў (яны згаданы па меншай меры ў 12 выпадках). Аднак з усяго таго, што вядома па гісторыі Жамойці і войнаў з крыжаносцамі, Хроніка Быхаўца – малаінфарматыўная. Пасля 1441 г.

³³ Так у тэксце. На наша меркаванне, больш карэктным было б выкарыстанне тэрміна “Маскоўская дзяржава”, паколькі яе ВКЛ, так і Масковія ў XIV–XVI ст. у аднолькавай ступені прэзентавалі на рускую спадчыну і званне рускай дзяржавы. – *Заўвага перакладчыка.*

гісторыя Жамойці зусім не цікавіць аўтара Хронікі Быхаўца. Гэта сведчыць, што з Жамойцю ён непасрэдна звязаны не быў, але, з іншага боку, Жамойць у той час не была арэнай і якіх-небудзь важных падзей, напрыклад войнаў.

Стасункі Літоўскай дзяржавы з татарскімі ордамі найбольш закрануты ў легендарнай частцы, дзе ўсе бітвы заканчваюцца перамогай літоўцаў, а таксама ў апісанні кіравання Аляксандра. Тут ва ўстаўленых аповедах пра напад крымскіх татар на паўднёвыя і цэнтральныя вобласці дзяржавы часткова адлюстроўваецца трагічнае становішча, у якім з канца XV ст. з-за паспартаных татарскіх спусташэнняў апынуліся ўкраінскія і беларускія землі Літоўскай дзяржавы і землі Польшчы.

У Хроніцы кідаецца ў вочы дзяржаўны патрыятызм Вялікага Княства Літоўскага, які выразна адчуваецца ў многіх аповедах, асабліва калі гаворыцца пра адносіны гэтай дзяржавы з суседзямі. Найбольшы клопат аўтара – узвялічыць сваю дзяржаву, паказаць, якой магутнай яна была ў мінулым. Аднак гэта кансерватыўны патрыятызм: яго ідэал у мінулым. Гэтым Хроніка Быхаўца і адрозніваецца ад трактата Міхалона Літвіна “Аб нормах татараў, ліцвінаў і маскавітаў” (V, 1966). Яго аўтар таксама не цураўся гісторыі сваёй дзяржавы, але, дапаўняючы яе прыкладамі, імкнуўся змагацца з заганамі грамадства і ладу свайго часу.

Узвялічваючы перадусім уладароў, дзяржаўных дзеячоў, станоўча асвятляючы іх справы, аўтар Хронікі Быхаўца выказаў погляды і ідэалогію феадальнага класа сваёй дзяржавы. Але адначасова ён імкнуўся і да патрыятычнай мэты – абуджаць і падтрымліваць у грамадстве гонар за сваю дзяржаву і яе мінулае. Выступаючы за феадальную незалежнасць Літоўскай дзяржавы ў адносінах з суседнімі дзяржавамі, аўтар Хронікі Быхаўца служыў і нацыянальным інтарэсам усяго літоўскага народа.

Хроніцы зусім неўласцівае супрацьпастаўленне адных жыхароў і рэлігій разнароднай Літоўскай дзяржавы

іншым. Адпаведна ў ёй адлюстравалася істотнае развіццё ў збліжэнні літоўскіх і рускіх феадалаў, асабліва іх эліты, фармаванне адзінага “літоўскага народа”, які складаўся з класа феадалаў, што размаўляў на розных мовах, але аднадушна трымаўся за сваю бацькаўшчыну і дзяржаву Вялікае Княства Літоўскае, творачы адзіную феадальную культуру. Хроніка Быхаўца – характэрная з’ява гэтай культуры, якую пазней заліло хваляй польскай феадальнай культуры.

III. Паходжанне.

Хроніка Быхаўца – Хроніка Альбрэхта Гаштаўта?

Хто з’яўляецца аўтарам Хронікі Быхаўца, хто яе натхняльнік-мецэнат, дзе і калі яна на самай справе была напісана – на гэтыя найважнейшыя пытанні дасюль не знойдзена адзінага і канчатковага адказу, таму што непасрэдных звестак пра гэта ў самой хроніцы няма і іх пакуль што не выяўлена ў іншых крыніцах. З-за адсутнасці такіх дадзеных магчымыя толькі тыя ці іншыя гіпотэзы.

У літаратуры пануе меркаванне, што Хроніка Быхаўца была напісана ў другой палове XVI ст.: паміж 1564–1574³⁴ або 1560–1570³⁵ г., перад 1565 г.³⁶, паміж 1555 і 1560 г.³⁷. Выключэнне складае М. Ючас, які аргументавана перанёс час напісання ў першую палову XVI ст.³⁸.

Больш разнастайных версій існуе наконт пытання паходжання Хронікі Быхаўца. Паводле меркавання Я. Якубоўскага³⁹, якое перанялі і развілі М. М. Улаш-

³⁴ Jokūbauskis J. Tautiniai santykiai Lietuvoje ligi Liublino unijos. Vilnius, 1921. P. 47, 70–71.

³⁵ Сушицкий Т. Західньо-руські літописи як пам’ятки літератури. С. 100.

³⁶ Хроника Быховца. Москва, 1966. С. 28–29.

³⁷ Чамярыцкі В. А. Беларuskія летапісы як помнікі літаратуры. С. 183.

³⁸ Jučas M. Lietuvos metraščiai. P. 106

³⁹ Jokūbauskis J. Tautiniai santykiai Lietuvoje ligi Liublino unijos. P. 72.

чык⁴⁰ і В. А. Чамярыцкі⁴¹, Хроніка Быхаўца павінна была быць напісана ў Беларусі, у Слуцку або Наваградку. Яе аўтар – беларус шляхецкага саслоўя, праваслаўны, які нарадзіўся ці доўга жыву ў гэтым краі і звязаны са слуцкімі князямі Алелькавічамі, нашчадкамі Уладзіміра (кіеўскага князя), сына вялікага літоўскага князя Альгерда.

Паводле польскага гісторыка Ю. Радзішэўскай, Хроніка Быхаўца – першая праца М. Стрыйкоўскага па гісторыі Польшчы, напісаная ім у маладосці на рускай мове⁴².

Між тым М. Ючас выказаў думку, што натхняльнікам Хронікі Быхаўца, арганізатарам яе напісання мог быць гальшанскі князь Павел Гальшанскі, які ў 1536–1555 г. быў віленскім біскупам. З ягонага ведама хроніку мог напісаць хто-небудзь з віленскіх францысканцаў⁴³.

Яшчэ па-іншаму генезу Хронікі Быхаўца тлумачыць Б. М. Флора⁴⁴ і асабліва – Е. Ахманьскі⁴⁵. Паводле Б. М. Флары, хроніка стваралася ў асяродку не толькі слуцкіх князёў Алелькавічаў, але і літоўскіх магнатаў Гаштаўтаў у два этапы. Па ініцыятыве Гаштаўта ў сярэдзіне XV ст. узнікае перапрацоўка Кароткага зводу, дапоўненая апазданымі пра XIV стагоддзе. Пра Пятра Гаштаўта, Гедымінавага гетмана, віленскага і камянец-падольскага ваяводу, таксама пра Яна Гаштаўта, літоўскага камандзіра ў Грунвальдскай бітве, канцлера ВКЛ (1440–1458) і заслужанага апекуна і дарадцу юнага вялікага князя Казіміра. Пазней, у пачатку XVI ст., гэтая пераробка Кароткага зводу, патрапіўшы ў рукі слуцкіх князёў Алелькавічаў, была дапоўнена аповеданымі пра іх барацьбу з крымскімі

⁴⁰ Хроника Быховца. Москва, 1966. С. 24–28.

⁴¹ Чамярыцкі В. А. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. С. 184–185.

⁴² Radziszewska J. W sprawie autorstwa rzw. Latopisu Bychovca // Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Katowicach. Prace historyczne. Nr. 2. 1967. P. 55–62.

⁴³ Jučas M. Lietuvos metraščiai. P. 109–110, 134, 185–186.

⁴⁴ Флора Б. Н. О Летописце Быховца // Источники и историография славянского средневековья. Москва, 1967. С. 135–145.

⁴⁵ Ochmański J. Nad Kroniką Bychowca // Studia źródłoznawcze. T. XII. 1967. P. 155–163.

татарамі і ператворана ў тое, што называецца Хронікай Быхаўца.

Б. М. Флора выказаў таксама меркаванне, што ў радні Гаштаўтаў магла быць напісана і легендарная гісторыя Літвы.

Е. Ахманьскі не адмаўляе сувязь хронікі з князямі Алелькавічамі, але лічыць, што ў іх асяроддзі перад 1510–1514 г. было створана толькі апісанне праўлення Аляксандра; матэрыял гаштаўтаўскай хронікі – аповед пра пачатак праўлення Казіміра Ягелончыка (1440–1453), героем якога з’яўляецца Ян Гаштаўт, – Е. Ахманьскі датуе не сярэдзінай XV ст., як Б. М. Флора, а першай трэцю XVI ст. (паміж 1519–1539 г.), і мяркуе, што яна была напісана на замову троекага ваяводы, пазней віленскага ваяводы і канцлера ВКЛ Альбрэхта Гаштаўта.

Асяродку Альбрэхта Гаштаўта Е. Ахманьскі прыпісвае таксама стварэнне (каля 1510–1527 або 1522–1539 г.) Пашыранага зводу (дакладней – яго легендарнай часткі), такім чынам канкрэтызуючы ўзнятае, але не развітае меркаванне Б. М. Флары.

Аднак сама Хроніка Быхаўца, г. зн. легендарная частка, аповеды пра Пятра і Яна Гаштаўтаў, апісанне праўлення Аляксандра і іншыя арыгінальныя аповеды, створаныя ў першай трэці XVI ст., па меркаванні Е. Ахманьскага, былі аб’яднаны ў адзін твор – Хроніку Быхаўца – ужо не ў гады жыцця Альбрэхта Гаштаўта (да 1539 г.), а ў другой палове XVI ст., паміж 1565–1574 г., як яе датуе Я. Якубоўскі. Чыя ініцыятыва гэтай справы і хто гэта зрабіў – дадзеных пытанняў Е. Ахманьскі не вырашае.

Ні адна са згаданых гіпотэз паходжання Хронікі Быхаўца не з’яўляецца агульнапрынятай. Датаванне хронікі другой паловай XVI ст. выклікае сумневы. Малаверагодна, што сюжэты і тэмы, закранутыя ў легендарнай частцы Пашыранага зводу ў другім дзесяцігоддзі XVI ст., так паслядоўна развіваліся б праз 40 гадоў, у цалкам новых гістарычных умовах, як гэта мы бачым у арыгінальных аповедах Хронікі Быхаўца. Акрамя таго, дзіўна, што

ў Хроніцы, нібыта напісанай напярэдадні Люблінскай уніі (1569 г.), не відаць амаль ніякай зацікаўленасці справам Лівоніі. Наўрад ці так было б, калі б яна была напісана ў другой палове XVI ст., у гады крызісу Лівоніі (1556–1557), у пачатку вайны (з 1558 г.) ці пасля пераходу Лівоніі пад пратэктарат Польшчы і Літвы (1561 г.), асабліва калі ў гэты час род Гаштаўтаў ужо згас і ў палітычным жыцці краіны паўсюдна ўкараніліся ворагі Гаштаўтаў – Радзівілы.

М. Ючас трапіна заўважае, што ў апавяданні Хронікі Быхаўца пра забойства 14 францысканцаў у Вільні ў часы Альгерда яшчэ нічога не вядома пра капліцу, пабудаваную пасля 1542 г. на месцы забойства⁴⁶; значыць, яна напісана не пазней за сярэдзіну XVI ст., і ніяк не ў другой палове. Да такой самай думкі вядуць і некаторыя іншыя факты. А менавіта, характэрная для Хронікі Быхаўца версія пра знаходжанне каралеўскай кароны Вітаўта ў Польшчы адлюстроўваецца ў інструкцыі літоўскіх паноў-рады, якую Літва адаслала польскаму каралю і вялікаму князю літоўскаму Жыгімонту II Казіміравічу⁴⁷. Міхалон Літвін у сваім трактаце, напісаным каля 1549–1550 г., ужо ведае гісторыю пра выратаванне Казіміра Ягелончыка ў 1454 г.⁴⁸, выкладзеную ў Хроніцы Быхаўца; з Я. Длугаша і М. Мехавіты ён пра яе даведацца не мог.

Той самы Міхалон Літвін згадвае, што ў час пажару Віленскай катэдры ў 1529 г. згарэла каля 300 трафейных харугваў⁴⁹, а ў Хроніцы Быхаўца сказана, што харугвы крыжаносцаў, заваяваныя ў Грунвальдскай бітве, “вывешаны былі” ў Віленскай катэдры. Такім чынам, арыгінальны аповед Хронікі Быхаўца пра Грунвальдскую бітву вусна ці ў пісьмовай форме павінен быў існаваць ужо перад 1529 г.

⁴⁶ Jučas M. Lietuvos metraščiai. P. 111.

⁴⁷ Акты, относящиеся к истории Западной России. С.-Петербург, 1848. Т. 2. С. 174–176.

⁴⁸ Lietuvis M. Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius. Vilnius, 1966. P. 56.

⁴⁹ Тамсама. P. 60.

Нарэшце, пра ролю Гаштаўтаў у Грунвальдскай бітве і пра ролю Казіміра, для замацавання ўлады Ягелонаў, напісана не толькі ў Хроніцы Быхаўца, але і ў мемарыяле Альбрэхта Гаштаўта, які быў створаны ў 1525 г.⁵⁰ Так што, калі арыгінальныя сюжэты Хронікі Быхаўца былі папулярныя ўжо ў першай палове XVI ст. і нават у яго першай трэці, г. зн. пры жыцці Альбрэхта Гаштаўта і ў гады ягонай дзяржаўнай і палітычнай дзейнасці, тады чаму ў гэты самы перыяд не магла быць напісана і сама хроніка, дзе гэтыя сюжэты развіты ў самастойныя аповеды?

Прызнаць такую магчымасць перашкаджае атрымане ў спадчыну ад Я. Якубоўскага і Т. Сушыцкага перакананне, што тэндэнцыя хронікі супраць польскіх феадалаў можа быць патлумачана толькі настроймі літоўскіх магнатаў другой паловы XVI ст., напярэдадні заключэння Люблінскай уніі⁵¹; другое – што Хроніка Быхаўца не магла ўзнікнуць раней, чым спісы Пашыранага зводу, у якім асноўны тэкст дапоўнены звесткамі, якія сягаюць сярэдзіны XVI ст.⁵² Аднак гэта ўяўныя перашкоды. На самай справе стасункі паміж Літоўскай дзяржавай і кіраўнічымі коламі Польшчы не былі вельмі братэрскімі і ў першай чвэрці XVI ст. “Сепаратысцкай” лініі трымаўся не толькі канцлер Альбрэхт Гаштаўт, але і ягоныя папярэднікі. Дастаткова прыгадаць тое, што ўрад Літвы не прызнаў Мельніцкую унію 1501 г., ігнараваў польскія прапановы адносна больш цеснага саюзу абедзвюх дзяржаў, малалетняга Жыгімонта Аўгуста 04.12.1522 г. абвясцілі пераемнікам Жыгімонта II Казіміравіча без згоды польскага ўрада, урэшце, непрыязна трактаваны замежнікі, сярод іх палякі, у I Статуце ВКЛ (1529).

⁵⁰ Acta Tomiciana. VII. Poznań, 1859. P. 258–269.

⁵¹ Jokūbauskis J. Tautiniai santykiai Lietuvoje ligi Liublino unijos. Vilnius, 1921. P. 47, 49, 73.

⁵² Гл.: Сушицкий Т. Західньо-руські літописи як пам’ятки літератури. С. 100; Чамярыцкі В. А. Беларуская летапісы як помнікі літаратуры. С. 183.

А калі казаць пра дапаўненні асноўнага тэксту Пашыранага зводу, то, як было адзначана, яны не з'яўляюцца арганічнай часткай Пашыранага зводу; аўтар Хронікі Быхаўца мог у другой палове XV і пачатку XVI ст. напісаць гісторыю Літвы і без гэтых працягаў, не чакаючы іх з'яўлення, асабліва калі існаванне працягу Хронікі Быхаўца да сярэдзіны XVI ст. не даказана напэўна.

Нашы высновы, якія ўзніклі ў працэсе падрыхтоўкі перакладу Хронікі Быхаўца на літоўскую мову, пацвярджаюць меркаванні, што Пашыраны звод павінен быў быць створаны па ініцыятыве Альбрэхта Гаштаўта ў другім дзесяцігоддзі XVI ст., да 1519 г.⁵³ Па-другое, мы глыбока перакананы, што не толькі асобныя арыгінальныя апаваданні Хронікі Быхаўца, але і ўся гэтая хроніка была напісана па ініцыятыве таго самага Альбрэхта Гаштаўта, яшчэ пры яго жыцці, неўзабаве пасля Пашыранага зводу, на мяжы другога і трэцяга дзесяцігоддзя XVI ст., магчыма, паміж 1519–1521 або 1525 гадамі.

На карысць Альбрэхта Гаштаўта сведчыць мноства акалічнасцяў. У першую чаргу, гэта характэрны падбор родаў магнатаў і васальных князёў, пра прадстаўнікоў якіх прыведзена больш звестак і нават асобныя апаваданні. На першым месцы ў легендарнай частцы Пашыранага зводу знаходзіцца згадка пра родапачынальніка князёў Друцкіх – кіеўскага і пасля нібыта друцкага князя Дзімітрыя. На другім месцы – пачынальнікі родаў Гаштаўтаў, Давойнаў, Манівідаў, на трэцім – Гальшанскіх і Гедройцаў. Пачынальнікі гэтых самых родаў і ў той самай паслядоўнасці шэрагаў згаданы і ў легендарнай частцы Хронікі Быхаўца. Аднак у далейшым выкладзе гісторыі Літвы родавая гісторыя князёў Гедройцаў больш зусім не развіваецца. Мала адлюстроўваецца гісторыя Давойнаў

⁵³ Да 1519 г., паколькі ўжо М. Мехавіта (Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. Москва – Ленинград, 1936. С. 99) ведае характэрную для легендарнай часткі Пашыранага зводу версію пра паходжанне назвы *Литва* ад лацінскіх слоў *litus* і *tuba*, а першы выпуск “Трактата пра дзве Сарматыі” М. Мехавіты (гл. спасылку 62 [у літоўскамоўным выданні. – *Заўвага перакладчыка*]) з’явіўся ў 1517 г.

і Манівідаў. Больш за ўсё новых звестак пра тры роды: князёў Друцкіх і Гальшанскіх, і асабліва шмат – пра Гаштаўтаў.

Гэта невыпадковая з’ява. Разгледзеўшы паходжанне апошняга з Гаштаўтаў, згаданага ў Хроніцы Быхаўца, а менавіта Альбрэхта Гаштаўта, мы ўбачым, што гісторыя роду Гаштаўтаў, выкладзеная ў Пашыраным зводзе і ў Хроніцы Быхаўца, не што іншае, як гісторыя бацькі Альбрэхта Марціна Гаштаўта, дзеда Яна Гаштаўта і больш далёкіх продкаў; тое, што распаведзена пра Друцкіх і Гальшанскіх – гэта мінулае родаў маці і мацяі Альбрэхта Гаштаўта⁵⁴. З гэтага гледзішча цікава, што і на рэльефнай пліце (частцы разбуранага надмагілля), што знаходзіцца ў Віленскай карціннай галерэі, выяўлены тры гербы: “Габданк”, “Кентаўры” і “Друцк” – гэта значыць, гербы тых родаў, з якімі Альбрэхт Гаштаўт быў звязаны кроўнымі сувязямі па бацьку і маці, а таксама па мацасе. Пра гэтыя самыя роды больш за ўсё звестак мы знаходзім і ў легендарнай частцы Пашыранага зводу, і ў Хроніцы Быхаўца. Акрамя таго, там жа выяўлена, што герб Кентаўраў – гэта колішні знак адной з легендарных дынастый вялікіх князёў літоўскіх, і таксама распаведзена, якім чынам “Габданк” зрабіўся знакам роду Гаштаўтаў, як з’явілася змяненне герба “Габданк”, які называюць “Дубна”.

Ёсць таксама дастаткова відавочныя сувязі паміж этапамі службовай кар’еры Альбрэхта Гаштаўта і тым, якое месца ў Пашыраным зводзе і Хроніцы Быхаўца адведзена Наваградку, Полацку і Кіеву ў аповедах пра далучэнне

⁵⁴ Маці Альбрэхта Гаштаўта (імя невядомае), першая жонка Марціна Гаштаўта, была настолькі з Друцкіх, наколькі з Гальшанскіх. Яе бацька (дзед Альбрэхта Гаштаўта па матчынай лініі) быў Сымон Сымонавіч Гальшанскі, уладальнік Трубаў каля Гальшан, а апошняя жонка (бабуля Альбрэхта Гаштаўта) – дачкой друцкага князя Дзмітрыя “Сякіры” Зубравіцкага.

Мачаха Альбрэхта Гаштаўта (другая жонка Марціна Гаштаўта) Ганна Ю’еўна Гальшанская была дачкой Юрыя Сымонавіча Гальшанскага (гл.: Polski słownik biograficzny. T. VII/4. Ss. 34. P. 299).

рускіх земляў да Літоўскай дзяржавы, а таксама Трокам. Выглядае, што аўтар Пашыранага зводу і Хронікі Быхаўца больш спыняўся на гісторыі далучэння і кіравання згаданых гарадоў не толькі з-за іх аб'ектыўнага значэння ў дзяржаве, але перадусім з-за таго, што гэтыя гарады адыгралі сваю ролю ў жыцці Гаштаўтаў. Калі не згадаць дзеда Яна Гаштаўта, які ў перыяд 13.07.1440–1443 г. быў троцкім ваяводам, з гэтымі гарадамі быў звязаны бацька Альбрэхта Гаштаўта Марцін Гаштаўт, які першы раз у дакументах з'яўляецца як намеснік наваградскі (1464–1471), а пасля выконвае абавязкі ваяводы кіеўскага (1471–1480) і да смерці – ваяводы троцкага (1480–1483)⁵⁵.

Наваградак быў таксама адным з пачатковых звёнаў кар'еры Альбрэхта Гаштаўта, горадам яго маладосці. Пачынаючы сваю службовую кар'еру з пасады двараніна вялікага князя Аляксандра (1501 г.), у перыяд 02.1503–1506 ён выконвае абавязкі намесніка, а ў перыяд 1508–01.1509 – ваяводы наваградскага. Пост ваяводы полацкага (1513–4.03.1519) быў трэцім звяном яго службовай дзейнасці, а чацвёртым – месца ваяводы троцкага (1519–24.07.1522)⁵⁶.

Займаючы высокія дзяржаўныя пасады, выконваючы адміністрацыйныя, судовыя функцыі ваяводы наваградскага, полацкага, троцкага, а з 1522 г. і віленскага, А. Гаштаўт не мог не ведаць падуладных яму тэрыторый, асабліва калі ў згаданых адміністрацыйных месцах валодаў нерухомай маёмасцю. Таму крыніцай інфармацыі пра наваградскі і сліцкі край у Хроніцы Быхаўца мог быць, як тлумачаць М. М. Улашчык з В. А. Чамярыцкім, шляхціч з мясцін Наваградка і Сліцка – меркаваны аўтар хронікі, паводле даследчыкаў, але ў роўнай ступені такой крыніцай мог быць сам Альбрэхт Гаштаўт, як намеснік і ваявода наваградскі, як намеснік мазырскі (пасля 1513 г.) – кіраўнік таго краю, праз які праходзілі шляхі крымскіх

⁵⁵ Polski słownik biograficzny. T. VII/4. S. 34. Kraków, 1949. P. 299.

⁵⁶ Polski słownik biograficzny. T. VII/4. S. 34. Kraków, 1949. P. 300–301.

татар на поўнач ад Прыпяці, дзе адбылося апісанае ў заключнай частцы Хронікі Быхаўца сутыкненне з татарамі, якое традыцыйна трактуецца як гістарычны матэрыял слуцкага паходжання.

За Альбрэхта Гаштаўта гаворыць таксама параўнанне, мясціны якіх краёў найчасцей упамінаюцца ў легендарнай частцы Пашыранага зводу і Хронікі Быхаўца, і як на тэрыторыі ВКЛ былі размешчаны маёнткі Альбрэхта Гаштаўта – аднаго з самых багатых феодалаў⁵⁷. Да гэтага часу не было заўважана, што мясціны, згаданыя ў легендарнай частцы Пашыранага зводу і Хронікі Быхаўца, а таксама ў арыгінальных матэрыялах, як, напрыклад, Жаслей (Жослі), Раканцішкі, Гальшаны, Трубы, Койданава, Валожын, Барысаў, Мазыр, былі ўласнасцю Альбрэхта Гаштаўта або адміністраваліся ім у першай чвэрці XVI ст. Адпаведна, пры стварэнні імён легендарных літоўскіх князёў, пры лакалізацыі падзей легендарнай літоўскай гісторыі выбіраліся мясцовасці не з Літвы ўвогуле, а ў многіх выпадках з тых мясцін, якія былі ўласнасцю Альбрэхта Гаштаўта. Варта дадаць, што адным з маёнткаў Альбрэхта Гаштаўта да 1522 г. былі Ляхавічы⁵⁸. Яны знаходзяцца на адлегласці крыху больш за дзесяць кіламетраў ад Клецка, а якраз апісанне Клецкай бітвы (1506 г.) з мноствам згаданых у ім назваў мясцін было адным з аргументаў М. М. Улашчыка, якімі ён падмацаваў сваё меркаванне пра паходжанне Хронікі Быхаўца з Наваградчыны ці Случчыны.

Прыняўшы меркаванне, што хроніка была створана ў асяродку слуцкіх князёў Алелькавічаў або віленскага біскупа Паўла Гальшанскага, было б цяжка патлумачыць, адкуль у хроніцы ўзяўся матэрыял, звязаны з Гаштаўтамі і асабліва з Альбрэхтам Гаштаўтам.

Ролі Альбрэхта Гаштаўта, як мецэната абодвух летапісных твораў, пра якія вядзецца гаворка, не супярэчаць і некаторыя факты, датычныя яго асобы. У прыватнасці,

⁵⁷ Гл. карту М. Кузьмінскай: *Mapa posiadłości Gasztoldyw. XV–XVI // Ateneum Wileńskie*. Wilno. R. V. 1928. Zesz. 14. S. 132–172.

⁵⁸ Тамсама. S. 151.

у вельмі багатай для таго часу ягонай бібліятэцы (вядомыя 57 пазіцый, больш за 60 тамоў), якая раней была памылкова прыпісана каралю Жыгімонту II Казіміравічу⁵⁹, знаходзіўся не вызначаны дакладна “Кіеўскі летапіс”. Ён мог патрапіць у бібліятэку Альбрэхта Гаштаўта са спадчыны яго бацькі Марціна Гаштаўта, ваяводы кіеўскага (1471–1481). Найбольш рэальна, што гэты “Кіеўскі летапіс” – спіс паўднёва-рускага летапіснага зводу, вядомага пад назвай Іпацьеўскага летапісу; ён акурат пачынаецца самым старым летапісам Кіеўскай Русі. Але ж неаспрэчна вызначана, што аўтар Пашыранага зводу стварыў паводле Іпацьеўскага летапісу прадстаўлення ў легендарнай частцы гісторыю далучэння рускіх земляў да Літоўскай дзяржавы і некаторыя падзеі праўлення дынастыі герба “Кентаўр”. А ў Хроніку Быхаўца з гэтай жа крыніцы былі ўстаўлены фрагменты пра Міндоўга і яго сына Войшалка.

Мы маем таксама захаваны і несумненна прыклад літаратурнага твора самога Альбрэхта Гаштаўта – пахвалу Жыгімонту II Казіміравічу, напісаную ў 1529 г. з нагоды прыняцця кодэкса права Вялікага Княства Літоўскага – I статута ВКЛ⁶⁰. Не згаданы нідзе ў літаратуры спіс гэтага твора А. Гаштаўта (польскамоўная версія) знаходзіцца ў адзеле рукапісаў Цэнтральнай бібліятэкі Акадэміі навук ЛССР, Ф. 17 (ВЗ), № 29, л. 2⁶¹.

Нарэшце, хіба самы важны сведка на карысць Альбрэхта Гаштаўта – гэта яго лацінамоўны мемарыял, напісаны ў 1525 г. для жонкі польскага караля і вялікага князя літоўскага Жыгімонта II Казіміравіча каралевы Боны Сфорцы⁶². На значэнне названага твора звярнуў

⁵⁹ Jablonskis K. Albrechto Goštauto biblioteka. Vilniaus Valst. V. Kapsuko vardo universyteto mosklinės bibliotekos metraštis. 1958–1959. Vilnius, 1961. P. 21–25.

⁶⁰ Dziadyński A. Zbiór praw litewskich. Poznań, 1841. P. 42.

⁶¹ Сучасныя назва сховішча і сінатура: Адзел рукапісаў Бібліятэкі Акадэміі навук Літвы імя Урублеўскіх. F17–29, арк. 1–2. – *Заўвага перакладчыка.*

⁶² Acta Tomiciana. T. VII. P. 258–269.

увагу Е. Ахманьскі⁶³. Гэты цікавы прыклад палемічна-публіцыстычнага пісьменства эпохі Рэнэсансу і адначасова гістарычная крыніца быў напісаны як адказ на незахаваўшую або невядомую скаргу ваяводы троцкага і найвышэйшага гетмана ВКЛ Канстанціна Астрожскага, які з 1522 г. зрабіўся палітычным і асабістым ворагам Альбрэхта Гаштаўта. Характэрна, што ў мемарыяле даецца агляд палітычных падзей першай чвэрці XVI ст., якіх не ўтрымліваў рукапіс, апублікаваны Т. Нарбутам. Між іншым, у мемарыяле А. Гаштаўт апісвае сваю дзейнасць у перыяд мяцяжу М. Глінскага (1508 г.), пра што абяцаў напісаць аўтар Хронікі Быхаўца.

Тон і тэндэнцыя Хронікі Быхаўца і мемарыяла Альбрэхта Гаштаўта супадаюць, асвятляючы ролю і значэнне гісторыі роду Гаштаўтаў у Літоўскай дзяржаве. Калі ў Хроніцы Быхаўца былі надзвычай узвышаны заслугі дзеда А. Гаштаўта Яна, а з жыцця самога Альбрэхта Гаштаўта адзначаны толькі самыя першыя крокі, то гэты мемарыял – панегірык самому Альбрэхту Гаштаўту і, з пункту гледжання гісторыі Гаштаўтаў, сапраўдны працяг Хронікі Быхаўца. Як у Хроніцы Быхаўца Ян Гаштаўт паказаны выратавальнікам Казіміра Ягелончыка, так у мемарыяле Альбрэхт Гаштаўт узвялічваецца як выратавальнік Літоўскай дзяржавы, якой кіруе сын Казіміра Жыгімонт II (“Так я, хоць і малады, абараніў ад ворага [М. Глінскага] бацькаўшчыну і абодва надзвычай важныя гарады яе – Вільню і Трокі – ад ворага пільнуючы, высакародна захаваў, у адсутнасці не толькі гаспадара майго караля Жыгімонта, але і ўсіх службовых асоб, якія Яго Вялікасць замянялі”)⁶⁴.

Несумненную сувязь мемарыяла А. Гаштаўта з Хронікай Быхаўца паказвае месца ў гэтым мемарыяле, дзе А. Гаштаўт коратка выкладае заслугі сваіх продкаў перад Літоўскай дзяржавай. У мемарыяле падкрэслена,

⁶³ Ochmański J. Nad Kroniką Bychowca // Studia źródłoznawcze. Т. XII. 1967. Р. 159–160.

⁶⁴ Acta Tomiciana. Т. VII. Р. 263 (у тэксце Р. Ясаса пададзена скарачэная цытата, у перакладзе мы падаем поўную. – *Заўвага перакладчыка*).

што прадзед Альбрэхта Гаштаўта Пётр Гаштаўт, “муж вельмі адважны”, быў ваенным камандзірам у гады вялікай вайны з Прусіяй. Дзед Альбрэхта Ян Гаштаўт пасадыў на літоўскі сталец малалетняга вялікага князя літоўскага Казіміра і абараняў яго, а бацька Альбрэхта Марцін Гаштаўт з-за сваёй адданасці быў пастаянным папличнікам і дарадцам Казіміра. Усё гэта вельмі лаканічны, але несумненны паўтор таго, што пра тых жа Гаштаўтаў, асабліва пра Яна Гаштаўта, напісана ў Хроніцы Быхаўца.

З іншага боку, гэта таксама сведчыць, што Хроніка Быхаўца павінна была быць ужо напісанай да 1525 г., паколькі, як мы бачылі раней, у тым самым дзесяцігоддзі, перад 1529 г., існавалі таксама і некаторыя іншыя арыгінальныя апавяданні Хронікі Быхаўца і яна сама павінна была быць канчаткова адрэдагавана не пазней як у 1529 г.

Акрамя характарыстыкі заслуг продкаў, у мемарыяле А. Гаштаўта ёсць і больш элементаў, адпаведных Хроніцы Быхаўца. Мемарыял пацвярджае цікавасць А. Гаштаўта да гісторыі сваёй дзяржавы. Падзеі першай чвэрці XVI ст. у ім ацэнены вачыма патрыёта Літоўскай дзяржавы, што характэрна і для Хронікі Быхаўца.

Аднак, з іншага боку, паколькі гэта закранае пункт гледжання на праваслаўных феадалаў у ВКЛ, мемарыял А. Гаштаўта сваім тонам сутнасна адрозніваецца ад Хронікі Быхаўца. Нападаючы на К. Астрожскага як свайго палітычнага ворага і суперніка і паказваючы яго вінаватым ледзь не ва ўсіх ваенных паразях ВКЛ, А. Гаштаўт у мемарыяле нападае і на ўсіх без выключэння суайчыннікаў К. Астрожскага. Характэрнага для мемарыяла супрацьпастаўлення адных насельнікаў ВКЛ іншым зусім не было ў Хроніцы Быхаўца. Гэтая акалічнасць дае падставу меркаваць, што Хроніка Быхаўца была напісана не пазней за 1525 г., а на самай справе крыху раней, магчыма, яшчэ да 1522 г., пакуль А. Гаштаўт падтрымліваў добрыя стасункі з К. Астрожскім.

Справа ў тым, што сам А. Гаштаўт указвае ў сваім мемарыяле, што лічыў К. Астрожскага сваім бацькам

і падтрымаў прызначэнне яго ваяводам троцкім, хоць іншыя літоўцы пратэставалі супраць гэтага.

Відаць, невыпадкава ў Хроніку Быхаўца ўстаўлены і асобныя аповед пра прызначэнне К. Астрожскага вялікім гетманам⁶⁵ і ў ёй няма ні ценю крытыкі ў апісанні бітвы на Ведрашы (14.VII.1500), якую цалкам прайграў новапрызначаны гетман і за што бязлітасна абвінавачаны ў мемурыяле А. Гаштаўта, напісаным у 1525 г., калі папярэднія добрыя ўзаемаадносіны К. Астрожскага і А. Гаштаўта змяніліся вострай варажасцю.

Вызначыўшы, што Хроніка Быхаўца, верагодней за ўсё, не магла быць напісанай пасля 1525 г., неабходна яшчэ больш дакладна правесці пярэдняю мяжу. Такой мяжой, магчыма, былі працы рэктара Кракаўскага ўніверсітэта Мацея Мехавіты – “Трактат пра дзве Сарматы”⁶⁶ (гістарычная геаграфія Усходняй Еўропы) і асабліва ягонае “Хроніка палякаў” (*Chronika Polonorum*)⁶⁷ – першая надрукаваная і ілюстраваная гісторыя Польшчы на лацінскай мове. “Трактат пра дзве Сарматы”, з’явіўшыся ў 1517 г., мог быць адной з крыніц у час перапрацоўкі пачатку самой легендарнай гісторыі Літвы – апавядання пра Атылу, паколькі М. Мехавіта неаднаразова падкрэслівае сувязь гунаў і венграў з заўральскімі вуграмі⁶⁸, а гэта акурат адлюстравалася ў рэштках пачатку Хронікі Быхаўца, узноўленых па тэксце М. Стрыйкоўскага. Ёсць падставы меркаваць, што якраз “Хроніка палякаў” М. Мехавіты магла стымуляваць напісанне Хронікі Быхаўца – кароткай, але новай гісторыі Вялікага Княства Літоўскага. Аўтар складаў хроніку, узяўшы за аснову легендарную частку Пашыранага зводу, створаную ўжо перад 1519 г., перапрацаваўшы гісторыю 1377–1445 г., выкладзеную

⁶⁵ Narbutt T. Pomniki do dziejów litewskich. Wilno, 1846. P. 65; ПСРЛ. Т. XVII. С. 555.

⁶⁶ Tractatus de duabus Sarmatiis. Asiana et Europiana. Cracoviae, 1517. Наступныя выданні выйшлі ў 1518, 1521, 1532, 1537 і 1582 г.

⁶⁷ Mathiae de Meychov. Chronica Polonorum. Cracoviae, 1519.

⁶⁸ Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. Москва, 1936. С. 69–70, 81, 83, 118, 120.

ў Кароткім зводзе, і пішучы зусім наноў гісторыю Літвы 1446–1506 г.

У Пашыраным зводзе не відаць слядоў выкарыстання “Хронікі палякаў” М. Мехавіты, а аўтар Хронікі Быхаўца несумненна ёю ўжо карыстаўся, і двума спосабамі – з аднаго боку, выбіраючы сюжэты і плануючы паслядоўнасць іх выкладу, а з іншага – наўпрост карыстаючыся матэрыялам “Хронікі палякаў” М. Мехавіты ў некаторых сваіх арыгінальных апавяданнях, асабліва пра праўленне Казіміра і Аляксандра. Дарэчы, гэтае выкарыстанне не суцэльная перапіска і таму не вельмі відавочнае. Акрамя таго, некаторыя тэкставыя супадзенні “Хронікі палякаў” М. Мехавіты і Хронікі Быхаўца, дзе апісваюцца часы Аляксандра, могуць быць патлумачаны тым, што пры іх напісанні была выкарыстана агульная крыніца – напісаная ў Літоўскай дзяржаве Хроніка Аляксандра. Гэта паказвае, што частка Хронікі Быхаўца, якая ахоплівае перыяд пасля 1446 г., павінна была быць напісана пасля таго, калі ўжо з’явілася “Хроніка палякаў” М. Мехавіты, адпаведна, пасля 1519 г., або неўзабаве пасля 1521 г., на працягу некалькіх наступных гадоў.

Высветліўшы паходжанне Пашыранага зводу і Хронікі Быхаўца і меркаваны час іх напісання, застаецца адкрытым пытанне іх аўтараў. Ясна адно: іх неабходна было б шукаць не ў другой палове XVI ст., а ў першай чвэрці сярод інтэлігенцыі Вялікага Княства Літоўскага, звязанай з Альбрэхтам Гаштаўтам.